

डिजिटल युगात ज्येष्ठ नागरिकांची उदयास येणारी भूमिका Emerging Role for Senior Citizens in Digital Era

The Case of ekhaikk.in

2011 साली निवृत्त झाल्यानंतर मला फार आनंद झाला की आता मी माझ्या इच्छेनुसार जे काही करायचे ते करू शकेन. मी विचार केला होता की आठवड्यातून 2 दिवस अध्यापनासाठी, 1 दिवस MHRD/AICTE कामासाठी, 1 दिवस SMF/IIMs यांच्या सामाजिक कार्यासाठी, आणि 1 दिवस कन्सल्टिंगसाठी देईन, आणि रविवार पूर्णपणे मोकळा ठेवेन.

हे तीन महिने चांगले चालले, पण त्यानंतर शरीर साथ देईनासे झाले. अनेक आजार जाणवू लागले, त्यात सर्वात महत्वाचा म्हणजे गुडघ्याचा तीव्र त्रास आणि हृदयावर जडपणा. कसाबसा तग धरला आणि कन्सल्टिंग पूर्णपणे बंद केले. हळूहळू इतर आजारही पकड घेऊ लागले आणि 2014-15 पर्यंत माझ्याकडे दहा पेक्षा जास्त आजार होते—डोळ्यात रक्तस्राव, कानात गूज (tinnitus), स्पाँडिलायटिस, प्रोस्टेटचा त्रास, अंतर्गत कोरडेपणामुळे होणारे रक्तस्राव, तसेच या वयात येणारे सामान्य आजार जसे की मधुमेह आणि रक्तदाब. या सर्वांमुळे माझे शैक्षणिक काम जवळजवळ पूर्ण थांबले. शेवटी गुडघ्याची ऑपरेशन करावी लागली आणि स्वतःहून काम करण्याची स्थिती यायला सहा महिन्यांहून अधिक काळ लागला.

तोपर्यंत हर्नियाचा त्रास झाला. सामान्यतः ती साधी ऑपरेशन असते, पण माझ्यासाठी ती भयानक ठरली आणि चार महिन्यांहून अधिक अत्यंत वेदना भोगाव्या लागल्या. इतक्या की मी दिवस मोजू लागलो आणि ईश्वराला म्हणू लागलो—“जर परत बोलवायचेच असेल तर पटकन बोलवा, यातना का?” एके रात्री अचानक मनात विचार आला, निसर्ग काहीही विनाकारण काढून घेत नाही. “अजून काही काम बाकी आहे का?” मी विचार केला.

अचानक आठवले की खूप वर्षांपूर्वी विद्यार्थ्यांना मी एक पुस्तक काढण्याचे वचन दिले होते, पण त्यासाठी कधी वेळ मिळाला नव्हता. ते 1994 साली IIM लखनऊच्या दृष्टीकोन आराखड्यात आपण पाहिलेल्या Academic Resource Park या स्वप्नाचाही भाग होते. “कदाचित हेच मला करायचे आहे” असा विचार आला. पण बोटांच्या सांध्यांना इतका त्रास व्हायचा की टायपिंग किंवा लिहिणे अशक्य व्हायचे. लॅपटॉपच्या स्क्रीनकडे 15-20 मिनिटांपेक्षा जास्त पाहिले तर डोळे धूसर व्हायचे आणि स्पाँडिलोसिसचा त्रास सुरू व्हायचा. कार्यालय किंवा कोणतेही कर्मचारी सहाय्य देखील उपलब्ध नव्हते.

वृद्धत्व आणि डिजिटायझेशन

वृद्धत्व स्वतःसोबत अनेक प्रकारच्या शारीरिक अडचणी घेऊन येते. पण त्याचे काही फायदेही असतात. माणसाकडे जास्त मोकळा वेळ असतो, आपल्या इच्छेनुसार काम करण्याची अधिक लवचिकता असते, रात्री झोप न लागणे हे अनेकदा सामान्य होते, आणि मुलं स्थिरस्थावर झालेली असतील तर आर्थिक भारही कमी असतो. पण अनेकदा एकटेपणा जाणवतो आणि दूर राहणाऱ्या मुलांकडे जायची इच्छा होते. पत्नीही सोबत गेल्यास, पत्रे/चेक बुक वगैरे गोष्टी घेण्यासाठी कोणीच घरी नसते. कधी कधी बँकेत जाऊन पैसे काढणे, विविध बिलांचे व्यवहार करणे सुद्धा शक्य होत नाही.

सुदैवाने, डिजिटायझेशन अनेक मार्गांनी झपाट्याने वाढत आहे — स्मार्टफोन, उच्च रिझॉल्यूशन कॅमेरा, ब्रॉडबँड/वाई-फाय इंटरनेट यांसारख्या सुविधा उपलब्ध आहेत, जरी काही मर्यादा असल्या तरी. यामुळे घरापासून दूर राहूनही अनेक गोष्टींची काळजी घेता येते, ज्याचे अनुभव सर्वांनाच आहेत. पण डिजिटल युगाचे महत्त्व यापेक्षा अधिक आहे का? माझा अनुभव सांगतो की, निवृत्तीपूर्वी वेळ न मिळालेल्या अनेक नवीन गोष्टी केल्या जाऊ शकतात आणि आजोबा-आजी किंवा आजी-आजोबा म्हणून पुढच्या पिढीच्या प्रयत्नांना आधार देता येऊ शकतो.

प्रथमहस्त, विलक्षण पण उपयुक्त अनुभवांवर आधारित साहित्य विकसित करणे

असो, मी इथे-तिथे काही वाक्ये लिहायला सुरुवात केली — कधी बाथरूममध्ये एखादी कल्पना आली, कधी मध्यरात्री (झोप न लागल्यावर), कधी फ्लाइटची वाट पाहताना किंवा ट्रेनमध्ये प्रवास करताना. कोणतीही घाई नाही, कोणताही ताण नाही. काही पानं लिहिली गेल्यावर मी त्याचा फोटो घेऊन किंवा स्कॅन करून, मनात येणाऱ्या पहिल्या व्यक्तीला ईमेल करायचो. ती व्यक्ती माझी आयआयएम लखनऊ किंवा कोझिकोडची माजी सचिवीय सहाय्यक असू शकते, एखादा प्राध्यापक असू शकतो किंवा एखाद्या व्यवस्थापन संस्थेचा संचालक सुद्धा. मी काही विश्वासू सायबरकॅफे शोधले जे माझ्यासाठी लिहून देत — जबलपूर, कानपूर, पुणे किंवा लखनऊ — आणि पेमेंट मी ऑनलाइन करत होतो. संपादन मी स्वतः करू शकत होतो आणि प्रिंटआउट जवळच्या झेरॉक्स दुकानातून मिळवू शकत होतो. अशा प्रकारे पाच संशोधन लेख, २५ पेक्षा अधिक लघु आणि दीर्घ केस स्टडी, आणि पुस्तकांच्या अध्यायांची निर्मिती झाली.

भूतकाळातील अनुभवांवर विचार करून अशा लेखनाची तयारी केल्यामुळे भारतीय संस्थांच्या कामकाजाबद्दल, आणि भारतीय लोकांच्या शक्ती व वर्तनशैलीबद्दल — भारतातील ‘हनुमानां’बद्दल — अनेक नवीन अंतर्दृष्टी मिळाल्या. मला खात्री पटली की धोक्यांमध्ये संधी लपलेल्या असतात आणि कमजोरी ही अनेकदा मनाची अडथळा असते. मर्यादा ओलांडण्यासाठी सर्जनशीलतेचा वापर, मनुष्यबळाची पुनःकल्पना (वाढ आणि वैविध्य व्यवस्थापित करण्यासाठी दोन शब्द), संसाधनांची नव्याने व्याख्या (मालमत्ता की दायित्व?), चेकलिस्टिंगची शक्ती एक व्यवस्थापन तंत्र म्हणून, वाढ ही निवडीची बाब आहे, संस्थेची व्यवहार्यता सुनिश्चित करण्याच्या तंत्रांचा विकास, विविध भागधारकांच्या पाठिंब्याचा फायदा घेणे, स्वायत्तता मिळवणे वगैरे. यामुळे छोट्या कथा तयार झाल्या ज्या अधिक प्रगत चर्चेसाठी वर्गात रस निर्माण करण्यासाठी लघु केस म्हणून अर्थपूर्ण वापरल्या जाऊ शकतात.

हेच दीर्घ केस स्टडींमध्येही झाले — जसे किंगफिशर एअरलाईन्स, अदानी एंटरप्रायझेस वगैरे. या केस स्टडींनी स्ट्रॅटिजिक मॅनेजमेंट क्षेत्रातील अनेक संकल्पना परिष्कृत केल्या, जसे की रणनीतीच्या ‘विचलन प्रक्रिये’चे स्पष्टीकरण. सर्वात प्रेरणादायक अनुभव म्हणजे रुग्णालयात सात दिवस विश्रांती घेत असताना एक नोट विकसित करणे, ज्याने व्यवसाय ‘लक्ष्मण रेषा’ ओलांडून ‘लोभाच्या’ क्षेत्रात प्रवेश करतो तेव्हा काय घडते याचा कामचलाऊ अंतर्दृष्टी दिली.

हळूहळू लिहिलेल्या केस एकत्र करून सुव्यवस्थितपणे मांडल्या गेल्या आणि स्ट्रॅटिजिक मॅनेजमेंटवरील पाच खंडांचा केसबुक विकसित करण्यात आला. तसेच, शिक्षकांना त्यांच्या उद्देशासाठी योग्य केस निवडण्यात मदत करण्यासाठी केस विश्लेषण मार्गदर्शकही विकसित केला.

वेब अनुप्रयोग

सॉफ्ट कॉपी उपलब्ध होत असल्याने, मी त्यांना माझ्या वैयक्तिक वापरासाठी लखनऊ येथे घेतलेल्या वेबसाइटवर टाकायला सुरुवात केली. स्ट्रॅटिजिक मॅनेजमेंट फोरमची वेबसाइट चालवत असताना मी अशा प्रकारची वेबसाइट साध्या पद्धतीने चालवायला शिकलो होतो. मात्र ती HTML फॉर्मॅटमध्ये होती. तरी देखील ते एक प्रकारचे संग्रहालय बनले आणि कोणताही केस किंवा अध्याय तत्काळ डाउनलोड करून स्क्रीनवर पाहता येऊ लागला, ज्यामुळे सर्व सहभागी वाचन करून चर्चा सुरू होण्यापूर्वीच आणि दरम्यान एकाच पातळीवर राहू शकले. आवश्यकतेनुसार अतिरिक्त माहितीही वेळोवेळी डाउनलोड करता येत होती.

यामुळे लघुरूप (संकलित) केस लिहिण्याची संधी मिळते, ज्याला वर्गात चर्चा वाढत गेली की प्रदर्शने (exhibits) आणि टिपा जोडून विस्तारित करता येते.

याचाच परिणाम म्हणून, समृद्ध आणि दीर्घ केसला छोट्या भागांत संक्षिप्त करता येते, काही प्रदर्शने आणि माहिती आधीच वितरित करून आणि उर्वरित वर्गात दिली जातात.

यानंतर, यावर्षी मे महिन्यात मी प्रिंटर कार्ट्रिज भरून घेण्यासाठी गेलो असता लक्षात आले की त्या विक्रेत्याला ‘PHP’ फॉर्मॅटमध्ये वेबसाइट डिझाइन आणि होस्टिंगचे कौशल्य आहे, जे अधिक वापरकर्त्यांस अनुकूल आहे. एकदा माझी HTML साइट कोसळली होती आणि मी फारच अडचणीत पडलो होतो. मी त्याची मदत घेऊन (ekhaikk.in) ही साइट घेतली आणि ती कशी चालवायची आणि बदलायची ते शिकलो. त्यामुळे मी दोन्ही वेबसाइट परस्पर बदलून वापरू शकतो, एकमेकांची बॅकअप म्हणूनही उपयुक्त ठरतात.

वेबसाइटने केस, मजकूर, संशोधन पेपर इत्यादी एका अशा ठिकाणी ठेवण्यास मदत झाली, जे जगातील कुठूनही, २४x७ सहज प्रवेशयोग्य आहे.

वेबसाइटने मला लवचिकता दिली की माझे साहित्य SM शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना परवानगीशी संबंधित प्रकाशकांच्या अडथळ्यांशिवाय वापरायला देता येईल आणि आवश्यक असल्यास अतिशय कमी किंमतीत किंवा अगदी मोफतही वितरित करता येईल.

छपाई आणि प्रकाशन

मी सगळे साहित्य A4 आकारात झेरॉक्स करून स्पायरल बांधणी करून घेत असे. पण हे पुस्तके एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी नेताना खूप जड जात होते. एकदा जवळच राहणाऱ्या टॅक्सीवाल्याने झेरॉक्सचे काम सुरु केले. आम्ही दोघांनी मिळून सर्व केस आणि पुस्तके 18 pts मध्ये रूपांतरित केली आणि नंतर (A4/2 आकारात) बुकलेट स्वरूपात छापली. बांधणी मी स्वतः करत असे — हे कौशल्य मी डीन असताना ऑफिस अटेंडंटसोबत शिकले होते. त्यामुळे मोठी A4 आकाराची जाड पुस्तके अधिक सोयीची आणि सहज वाहून नेता येण्याजोगी बनली. मी मोठी पुस्तके 100–150 पानांच्या A4/2 भागांमध्ये विभागली. तरीही लखनऊहून दिल्ली, दिल्लीहून बंगलोर जाताना मला ही छापील सामग्री स्वतःसोबत न्यायची वेळ येत असे — जे माझ्यासारख्या, ज्याला स्वतःलाच कुणाच्या मदतीची गरज पडते अशा व्यक्तीसाठी खूप अवघड होते.

शेवटी मी निर्णय घेतला की संपूर्ण साहित्य हळूहळू ऑनलाइन अपलोड करायचे आणि जिथे जाईन तिथे आवश्यक भागांचे प्रिंट घ्यायचे — जेणेकरून माझे काम थांबणार नाही.

गुरगावमध्ये, सॉफ्ट कव्हर बुक स्वरूपात प्रिंट आणि बांधणी करण्याची शक्यता मी शोधली, त्या व्यक्तीकडे जो झेरॉक्स करून घरी साहित्य पोहोचवायचा. मी DISH (एका आजारामुळे) अगदी प्रगत टप्प्यात असल्याने घराबाहेर पडू शकत नव्हतो — एवढी भोवळ यायची की घरातही फिरणे कठीण होत होते. मी लखनऊ, मेदांता गुरगाव, मणिपाल हॉस्पिटल्स आणि नारायण हृदयालय बंगलोर येथील डॉक्टरांशी संपर्क केला पण उपयोग झाला नाही. पुन्हा जगण्याची आशाच संपली होती. सुदैवाने एका ॲक्युप्रेसर तज्ज्ञाने मॅग्नेट थेरपी दिली आणि थोडा फरक पडला.

झेरॉक्स करणारा व्यक्ती माझा मित्र बनला आणि त्याने कुठेही कुरिराने साहित्य पोहोचवण्याचे आश्वासन दिले. मला फक्त सॉफ्ट कॉपी पाठवायची — बाकीचे काम तो करायचा — आणि मी त्याचे पैसे इलेक्ट्रॉनिक ट्रान्सफरने देत असे.

बंगलोरमध्ये माझ्या कॉलनीत फिरताना मला फ्रेंच, जर्मन आणि स्पॅनिश शिकण्याचे जाहिरातीचे पोस्टर दिसले. ओळख झाली, मैत्री झाली आणि त्याने माझ्या एका कथेला या तीन परदेशी भाषांत अनुवाद करून देण्याचे वचन दिले. मी गुगलच्या मदतीने हिंदी टायपिंग शिकून ती कथा हिंदीत अनुवादित केली. हळूहळू ‘द हिंदू’मध्ये प्रकाशित झालेली ती कथा १२ भाषांत अनुवादित झाली आणि वेबसाइटवर टाकली गेली.

त्या मित्राने पुढे २५ही कथा तीन परदेशी भाषांत अनुवादित केल्या. अशा रीतीने (Tales of Grandfather) या कथा ५ भाषांमध्ये उपलब्ध झाल्या.

पाच भाषांमध्ये कथा-पुस्तक असणे — ज्यापैकी तीन भाषा भारतात फारशा बोलल्या जात नाहीत — यामुळे असे वाटले की ते इतर देशांमध्येही पोहोचले पाहिजे. म्हणून मी ISBN नंबर मिळवण्याची पद्धत शिकली आणि जागतिक वाचकांसाठी वेबसाइटवर टाकले. या प्रक्रियेत मला समजले की ISBN (MHRD) स्व-प्रकाशनास परवानगी देते. त्यामुळे मी स्व-प्रकाशनाचा मार्ग घेतला, जेणेकरून व्यावसायिक प्रकाशकांवर अवलंबून न राहता सर्वांसाठी साहित्य खुले करता येईल.

नंतर मी बंगलोरमध्ये झेरॉक्स करणारा व्यक्ती शोधला. मला एकजण मिळाला जो अगदी कमी किंमतीत पुस्तके छापू शकतो. त्यामुळे VIP लोकांसाठी एकही सानुकूल (customised) प्रत छापण्याची माझी गरज पूर्ण झाली. मी ई-बुक आणि पेपरबॅक दोन्ही स्वरूपांमध्ये पुस्तकांचे फॉर्मॅटिंग शिकले.

IIM ची सामायिक वेबसाइट

IIMK येथे संचालक म्हणून काम करत असताना मला अनेकदा इतर संस्थांमधील तज्ञांची गरज भासत असे. तसेच अनेक लोक विविध कारणांसाठी IIM बदल माहिती विचारायचे. प्रत्येक IIM चे स्वतंत्र IP address होते आणि ते लक्षात ठेवणे कठीण होत असे. तसेच अनेक शैक्षणिक आणि अशैक्षणिक उपयोगही शक्य होते. त्यामुळे मी सर्व IIM ची एक **सामायिक वेबसाइट** तयार केली, जी त्यांच्या-त्यांच्या वेबसाइटवरील माहिती लिंक्सवर आधारित होती आणि सहज संदर्भासाठी उपयुक्त झाली. आता एखाद्याला फक्त एक वेबसाइट लक्षात ठेवावी लागते — www.iimsworld.in किंवा फक्त www.ekhaikk.in, जिथून कोणत्याही IIM च्या वेबसाइटवर सहज जाता येते.

माझी साहित्यकृती इतर भाषांत अनुवादित करताना मला वाटले की **इंग्रजी न येणाऱ्या लोकांनीही वाढत्या IIM परिवाराबद्दल माहिती मिळायला हवी**. त्यामुळे मी ही सामायिक वेबसाइट सहा भाषांमध्ये अनुवादित करून जगाच्या फायद्यासाठी उपलब्ध करून दिली.

संशोधन

२०११ मध्ये, 2G घोटाळ्याबाबत भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानंतर आणि २०१२ मध्ये कोळसा ब्लॉक वाटपावरील CAG अहवालानंतर समाजसेवक अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखाली आंदोलन सुरू झाले. संसदेत तापलेल्या चर्चा सुरू झाल्या आणि केंद्र सरकारवर भ्रष्टाचाराचे आरोप झाले. हा मोठा धक्का होता. मंत्री खोटे बोलत आहेत का? तथ्यांची पडताळणी करण्याचा कोणताही मार्ग नव्हता. कोळसा मंत्र्यांनी सांगितले की त्यांचा यात काहीही सहभाग नव्हता आणि त्यांच्या कार्यकाळात एकही कोळसा ब्लॉक वाटप केले गेले नाही.

एके दिवशी मी कोळसा मंत्रालयाच्या वेबसाइटवर गेलो आणि पाहिले की त्यांच्या काळात 4000 MT पेक्षा जास्त कोळसा ब्लॉक वाटप झाले होते. मी थक्क झालो. माहिती कोळसा मंत्रालयाच्या वेबसाइटवर उपलब्ध होती. पुढील विश्लेषणात वाटपात मोठी मनमानी झाल्याचे दिसले. राजकोषाला झालेल्या नुकसानीबाबत CAG चा अंदाज धक्कादायक होता. पण अधिक महत्वाचे म्हणजे माझ्या विश्लेषणात नुकसान त्यापेक्षा अधिक असल्याचे दिसत होते. हा फरक विश्लेषित करण्याचा मार्ग नव्हता.

उद्योग जगतातील नेत्यांचे वर्तन काय? ते खरोखर घोटाळ्यात सहभागी आहेत का? असे वाटू लागले की घोटाळ्यांची रेलचेल आहे. देशाच्या हिताचे रक्षण त्यांच्या व्यावसायिक निर्णयांमध्ये किती प्रमाणात असते? जर घोटाळे खरे असतील तर उद्योग आणि अर्थव्यवस्था सुरक्षित हातात आहे का? हे सर्वसाधारणरित्या सांगता येईल का? चांगल्या आणि वाईटांमध्ये फरक

कसा करावा? कोणत्या कारणामुळे ते चुकीचे वागतात? सरकारी धोरणे त्यांना असे करण्यास प्रवृत्त करतात का? आणि त्यांचे मार्ग सुधारण्यासाठी कोणती कृती करायला हवी? जर न्यायालयांनी त्यांना तुरुंगात टाकायला सुरुवात केली, तर उद्योग कोण चालवणार आणि समाजाच्या गरजा कोण पूर्ण करणार?

माध्यमांचे काय? ते लोकांना योग्य माहिती देतात का आणि त्यांची जबाबदारी प्रामाणिकपणे पार पाडतात का? न्यायपालिका पुरेशी सक्षम आहे का, की समस्यांचे वेगाने निराकरण करण्यास ती कमी पडते? असे प्रश्न मनःशांती भंग करू लागले.

एके दिवशी मी CAG च्या वेबसाइटवर गेलो आणि कोळसा ब्लॉक वाटपाचा CAG अहवाल पाहिला. विश्लेषणात दिसले की CAG ने केलेल्या काही गृहितकांमुळे फरक पडत आहे आणि मला ती ग्राह्य वाटली नाहीत. माझ्या विश्लेषणाने दाखवले की राजकोषाला झालेले नुकसान CAG अंदाजापेक्षा दुप्पट होते. हा पेपर एप्रिल २०१४ मध्ये परिषदेला पाठवला आणि मे २०१४ मध्ये पंतप्रधानांनी सार्वजनिक पोर्टल उघडले तेव्हा त्यांनाही पाठवला. ऑगस्ट २०१४ मध्ये भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने मनमानी आणि बेकायदेशीरपणाच्या आधारावर सर्व वाटप रद्द केले आणि सर्व ब्लॉकचे लिलाव करण्याचे आदेश दिले — फक्त CAG ने उल्लेख केलेलेच नव्हे. माझे अंदाज लिलाव सुरू होताच खरे ठरू लागले.

२०१३ च्या ऑगस्टमध्ये संसदेमध्ये बहु-ब्रँड रिटेल (MBR) मध्ये FDI बाबत चर्चा सुरू झाली. संसदेत गोंधळ झाला. पंतप्रधान म्हणाले की हे केले नाही तर १९९१ पेक्षा भयंकर आर्थिक आणीबाणी येईल. वित्तमंत्री म्हणाले की MBR मध्ये FDI आता निवडीचा विषय नसून अपरिहार्यता आहे.

मला आश्चर्य वाटले — २० वर्षांच्या सुधारणा प्रक्रियेनंतर आपण पुन्हा त्याच किंवा अधिक वाईट परिस्थितीत आलो आहोत का? सुधारणा योग्य दिशेने चालल्या आहेत का? RBI आणि इतर विश्वसनीय स्रोतांच्या सखोल विश्लेषणाने हे वास्तव असल्याचे दिसले, यात काहीही अतिशयोक्ती नव्हती. मला जवळजवळ हृदयविकाराचा झटका आला आणि तातडीने रुग्णालयात नेण्यात आले. माहिती सुचवत होती की दृश्यापेक्षा अधिक काहीतरी दडलेले आहे आणि हवाला व पैसा-स्वच्छता (money laundering) चे आरोप खरे असू शकतात. या विश्लेषणाने सुधारणांच्या संपूर्ण प्रक्रियेचा पुनर्विचार करण्याची गरज जाणवली.

वरील दोन पेपर आणि किंगफिशर एअरलाइन्स आणि अदानी एंटरप्रायझेस लिमिटेड यांच्या दोन केस स्टडींनी दाखवून दिले की निवृत्त अकॅडेमिक लोक डिजिटल युगातही अत्यंत अर्थपूर्ण संशोधन करू शकतात, अगदी पलंगावरूनही, सतत वेदना आणि त्रास असूनही — जे तरुण प्राध्यापकांसाठी वेळेच्या अभावामुळे अवघड असते.

गेल्या ४० वर्षांच्या माझ्या संशोधन कामाची आठवण करताना मला जाणवले की जरी प्रत्येक संशोधन स्वतंत्ररित्या केले गेले आणि मौल्यवान अंतर्दृष्टी दिली, तरी एकूण संचाचा आणखी एक महत्त्वपूर्ण उपयोग आहे — **भारतामध्ये उदारीकरणानंतरच्या विकास प्रक्रियेचा ऐतिहासिक दृष्टीकोन देणे**, आपण गमावलेल्या संधी दाखवणे, आणि प्रदूषण, ट्रॅफिक जाम, रोजगारविरहित वाढ आणि गुंतवणूक संकट यांसारख्या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी काय करणे आवश्यक आहे याबाबत कल्पना देणे.

म्हणून हा संपूर्ण संच आणला जात आहे — **Post Liberalisation Developments in India: A 25 Years Research Journey** या शीर्षकाच्या पाच खंडांच्या पुस्तकाच्या स्वरूपात.

शिक्षण / MDP

IIM कोझिकोडचे संचालक म्हणून काम करताना मला ऑनलाईन कोर्सेस घेण्याचा, तसेच केसेसवर चर्चा घेण्याचा प्रथम प्रत्यक्ष अनुभव आला. मला जाणवले की अशा ऑनलाईन चर्चासत्रांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग आणि उत्साह प्रत्यक्ष

वर्गातील चर्चेपेक्षा काहीही कमी नव्हता. नवीन ६ IIM स्थापन करण्यासाठी केलेल्या अहवालामध्ये मी व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग सुविधा उभारण्याची शिफारस केली होती.

पण त्याहून महत्वाचे म्हणजे, नवीन IIM तसेच जुन्या IIMसुद्धा, अतिथी व्याख्याने किंवा काही वेळा नियमित कार्यक्रम व MDPमध्ये व्याख्याने देण्यासाठी, दूरस्थ ठिकाणाहूनसुद्धा, आणि अतिथीच्या ठिकाणी व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग स्टुडिओची गरज न भासता, खूप मोठा लाभ घेऊ शकतात. तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे आणि मी त्याचा प्रयोग करण्यास पूर्ण तयार होतो. पण माझे प्रयत्न अपयशी ठरले कारण हा प्रयोग करून पाहण्याबाबत पूर्ण अनिच्छा आढळली.

आपण फक्त प्रक्रिया सुलभ करणे गरजेचे आहे, आणि जोपर्यंत ती प्रत्यक्ष वापरात येत नाही, तोपर्यंत ते शक्य नाही. खर्चात मोठी बचत, वेळेची बचत इत्यादी संभाव्य फायदे अत्यंत मोठे असतानाही त्यांची अजिबात जाणीव होताना दिसत नाही. अगदी IT विभागातील प्राध्यापकदेखील यासाठी तयार नाहीत. या दिशेने त्वरित प्रयोग सुरू करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

MDP साठी मला असे आढळले की **एंटरटेनमेंट शीट** (पुढील विभाग पहा) मध्ये कोर्स मटेरियल समाविष्ट केल्यास, वर्ग कोणत्याही त्रासाशिवाय घेता येतात आणि ब्रेकच्या वेळी मनोरंजन देखील करता येते.

मनोरंजन

बिछान्यावर खिळून राहण्यास भाग पडलो आणि चक्कर येत असल्यामुळे दैनंदिन कामे करण्यासही अक्षम झालो, तेव्हा वेळ कसा घालवायचा हेच कळत नव्हते — तेव्हाच निवृत्त व्यक्तींसाठी मनोरंजनाची वेबसाइट बनवण्याची कल्पना सुचली. मी ‘YouTube’ म्युझिक साइटवर जात असे. मला आवडणारी गाणी ऐकता येत होती. त्यात विनोदी जोक्स, गझल, हास्य कवि संमेलन आणि अशा इतर अनेक गोष्टी होत्या. मी त्या गोष्टी एक्सेल शीटमध्ये एम्बेड करून अपलोड केल्या.

हळूहळू पुढच्या पिढीसाठीची गाणी, मुलांसाठीच्या गाणी, व्हॉट्सअप्पवरील क्लिप्स इत्यादींची भर घातली. हे सर्व मी माझ्या उपयोगासाठी अपलोड केले होते आणि जेव्हा मी कंटाळलो, उदास झालो किंवा झोप येत नसे, तेव्हा मी याचा आनंद घेत असे.

यासाठी मी काही हेडफोन्स, तीन वेगवेगळ्या मोबाइल सेवा पुरवठादारांकडून वायफाय/ब्रॉडबँड डोंगल, दोन स्पीकर सेट, दोन मोबाईल फोन अशी साधने घेतली. दोन जुने लॅपटॉपही या प्रयत्नात उपयुक्त ठरले.

याच शीटमध्ये मी माझ्या विविध आजारांवरील डॉक्टरांची माहिती, वेगवेगळ्या शहरांतील त्यांच्या संपर्क क्रमांक, विविध ठिकाणांतील औषध दुकानदारांचे संपर्क, बँक खात्यांची माहिती (लॉगिन सहित), बुक केलेल्या तिकिटांचे तपशील, टॅक्सी नंबर आणि वेळोवेळी लागणारी अनेक माहिती एम्बेड केली. हा किट माझ्या बॅगेचा अविभाज्य भाग झाला — जणू बचत पिशवीसारखा.

मला वाटते, डिजिटल युग 65+ वयोगटातील लोकांना तरुण पिढीवर भार न टाकता स्वतःचा आनंद घेण्याची एक आगळी संधी देते.

डिजिटल युगाने मला खालील शैक्षणिक आणि अशैक्षणिक योगदान देण्याची संधी दिली:

1. IIMs चे एकत्रीकरण
2. बहुभाषिक वेबसाइटद्वारे IIMs ची जागतिक पातळीवर ओळख

3. 12 भाषांमध्ये बहुभाषिक कथा तयार करणे
4. थोडक्यात, अंतर्दृष्टीपूर्ण व्यवस्थापन कथा तयार करणे Batch I (1987)
5. पुस्तके तयार करणे

Sh. Narendra Modi	Sh. Prakash Javadekar	Shri Rahul Gandhi	M. Emmanuc l Macron	SR. Mariano Rejoy	Frau Angela Merkel
PM (India)	MHRD (India)	MP (India)	President (France)	PM (Spain)	Chancel lor (Germa ny)
					

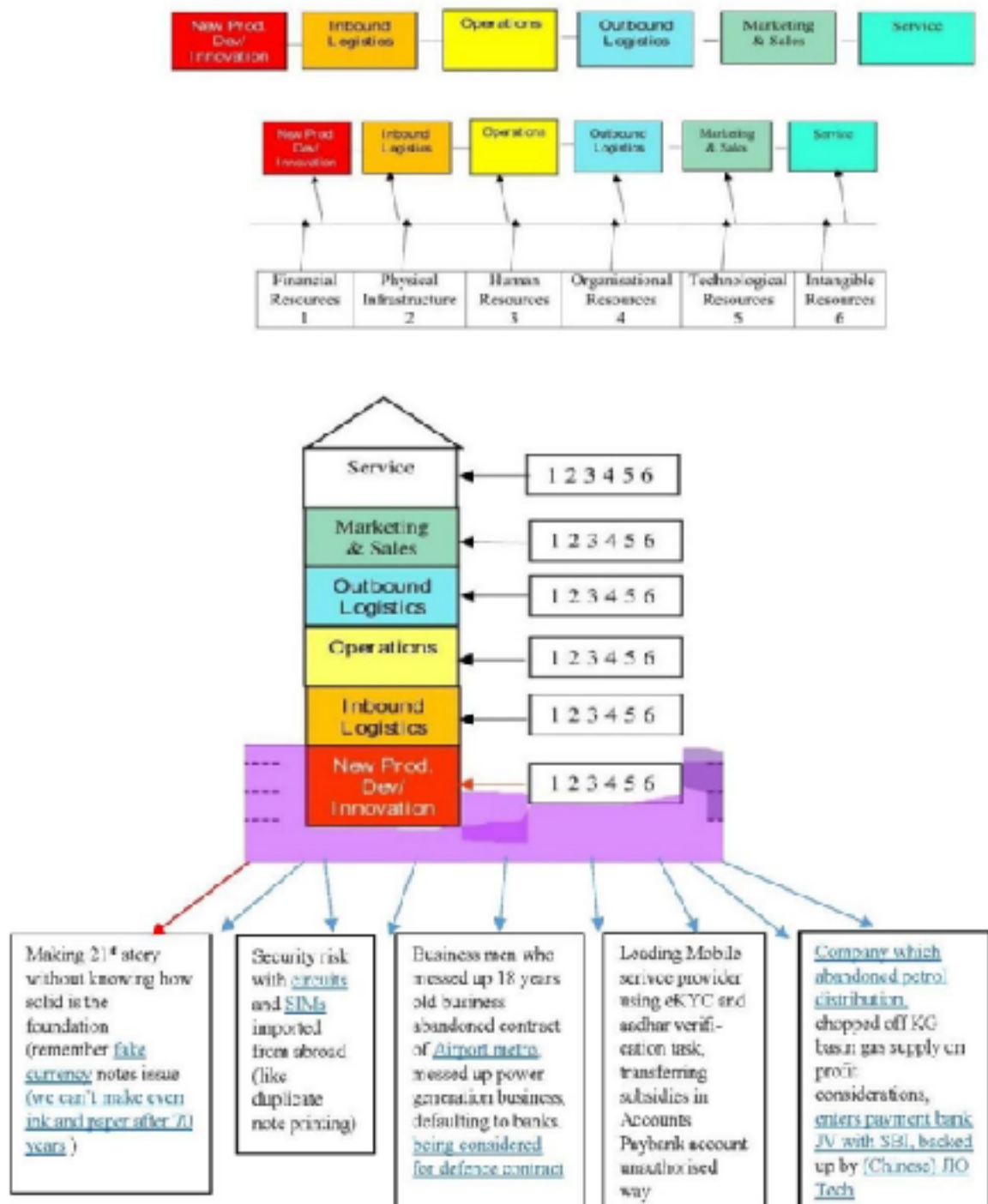
Caption

6. केस मेथड आणि केस रायटिंगद्वारे अध्यापनास मदत करणारे पुस्तक तयार करणे
7. कमी खर्चातील/मोफत/लवचिक केस बुक्सची सुरुवात करणे
8. गरजूंसाठी कमी खर्चातील/मोफत साहित्य उपलब्ध करून देणे, जेणेकरून स्ट्रॅटेजिक मॅनेजमेंट विषय साध्या भाषेत समजता येईल
9. संशोधन
 - Doing Research – संशोधन करणे
 - Research Dissemination – संशोधनाचा प्रसार करणे
10. बिछान्यावरून/ICU मधून अध्यापन करणे
11. हालचाल न करता मनोरंजन

समोरील आव्हाने

प्रत्येक तांत्रिक क्रांतीसोबत त्यास काही आव्हानेही जोडलेली असतात. मला दिसलेली चार मुख्य आव्हाने खाली नमूद केली आहेत.

1. **खर्चाचा मुद्दा:** तंत्रज्ञानाची सतत बदलणारी (डायनॅमिक) कालबाह्यता लक्षात घेता खर्चाचा भार प्रचंड आहे. प्रत्येक निवृत्त व्यक्ती दर एक-दोन वर्षांनी महागडे स्मार्टफोन आणि लॅपटॉप परवडू शकतीलच असे नाही. यासोबतच या सर्व कामांसाठी इंटरनेट सेवांचे शुल्कही मोठे आहे.

Caption

2. अनिश्चितता: मोबाईल, लॅपटॉप, प्रिंटर यांसारख्या साधनांमध्ये असलेली अनिश्चितता—फक्त तंत्रज्ञानाच्या जलद कालबाह्यता मुळेच नव्हे तर सुसंगततेच्या (compatibility) समस्यांमुळेही—अतिशय मोठ्या प्रमाणात आहे. एवढी की कधी कधी ती अत्यंत आशावादी व्यक्तीलाही त्रस्त करू शकते.
3. वयाच्या शेवटच्या टप्प्यातील शिक्षण: ज्या देशात तरुण वयातही शिक्षण घेणे एक मोठे आव्हान असते, त्या देशात नवीन तंत्रज्ञान शिकणे आणि त्याचा वापर करणे वृद्धांसाठी अतिशय कठीण ठरते, विशेषतः कंप्युटर आणि मोबाईलच्या “NO NONSENSE” संस्कृतीमध्ये. जर घरी मार्गदर्शन करणारे तरुण नसेल, तर ही प्रक्रिया भयानक अनुभव ठरू शकते आणि वृद्ध व्यक्ती हळूहळू “आधुनिक गोष्टी शिकण्यासाठी मी खूप म्हातारा/म्हातारी आहे” या मानसिकतेत परत जाऊ शकतात.
4. शाश्वतता: शेवटचे, परंतु कदाचित सर्वात महत्वाचे आव्हान म्हणजे आयातीशिवाय तंत्रज्ञानाची शाश्वतता. ज्या देशाला चलन छपाईसाठी लागणारे कागद आणि शाई सुद्धा स्वतः तयार करता येत नाही — दहशतवादी पैशांच्या पुरवठ्यासारख्या मोठ्या समस्यांना सामोरे जात असतानाही — अशा देशात सर्व महत्वाच्या तांत्रिक घटकांचा आयातावर अवलंब असलेल्या तंत्रज्ञानावर अवलंबून राहणे किती सुरक्षित आहे, याचा विचार करावा लागतो.

ज्या परिस्थितीत उद्योगपती सतत ट्रेडिंग आणि एक्स्टेन्डेड ट्रेडिंगमध्ये अपयशी ठरतात (ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात NPA वाढतात) आणि ज्या व्यवसायात त्यांना अनुभव किंवा कौशल्य नाही अशा क्षेत्रात अनिर्बंधपणे प्रवेश करून मोठे कर्जबाजारी होतात, अशा स्थितीत देशाला आयात-आधारित तंत्रज्ञान धोरण किती सुरक्षित आणि स्थिर आहे? असा प्रश्न निर्माण होतो.

हे असेच आहे जसे की इमारतीच्या पाया किती मजबूत आहे हे माहीत नसताना 21व्या मजल्याचे सजावट करून आनंदी होणे.